DOI: https://doi.org/10.17355/rkkpt.v34i2.199

KRITIKA

BALLA KÁLMÁN*

Hiányzó – kapcsolat-, kisebbség-, irodalomtörténeti – fejezetek**

Joanna Urbańska – Máthé Áron: *Lenvirágok a véres mezőkön. Ukránok, lengyelek és magyarok: népirtás, menekülés, segítségnyújtás.* Szombathely: Szülőföld Könyvkiadó, 2025. 271 oldal

1.

Lengyel–magyar szerzőpáros jelentős monografikus tanulmánykötetét publikálta a kiváló szombathelyi könyvkiadó, ismét gyarapítva ritkaságukban is értékes kiadványainak sorát.

A tanulmánykötet jelentősége több szempontból is igazolható, mivel talán a szerzők szándékánál is több területen elsőként végzi el feltűnő ismerethiányok pótlását a magyar könyvkiadásban. Elsőrendű céljuk egy mindkét nép történetéhez szervesen tartozó, eddig megíratlan, hiányzó fejezet feltárása és közzététele volt: megismertetni „a magyar honvédség az egykori lengyel Keleti Végvidéken folytatott életmentő tevékenységét a második világháború idején" (8.). Ehhez csatlakoztak a teljes képhez szükséges további fejezetek: a források ismertetése és elemzése, a magyar–ukrán kapcsolatok és az ukrán nacionalista szervezetek, majd a magyar–lengyel kapcsolatok és a lengyel földalatti állam és ellenállás, valamint a magyar megszálló erők bemutatása, továbbá az akkor Kelet-Lengyelországhoz, ma Nyugat-Ukrajnához tartozó régió – az 1939–1945 között megszállásokat megelőző – múltjának áttekintése. A lengyel kisebbségi lakosság 1939 szeptemberében elkezdődött, legdühödtebben 1943–44-ben tomboló genocídiumának és elűzésének

* A szerző nyugalmazott kommunikációs szakember, korábban kiadói és lapszerkesztő. E-mail: kalmanb@gmail.com ID: 0009-0009-7703-8625

** A cím tudatos kölcsönzés Turczel Lajos (1917–2007) egyik kötetéből (*Hiányzó fejezetek. Tanulmányok a két világháború közötti csehszlovákiai magyar irodalomról és sajtóról.* Bratislava: Madách, 1982.), egyúttal emlékeztetve a kisebbségi magyar értelmiség több nemzedékét nevelő és segítő Tanár Úr közelgő 110. születési és 20. halálozási évfordulójára, aki a felvidéki magyarság művelődés- és irodalomtörténete, valamint a cseh–szlovák–magyar irodalmi kapcsolatok számos fejezetét tárta fel elsőként.

leírhatatlan borzalmai és a sok esetben enyhülést és menekvést hozó magyar segítségnyújtás adja a két súlyponti fejezet tartalmát.

A lengyel–magyar kapcsolattörténet és barátság a köztudatból eddig hiányzó fejezetének tehát első összefoglaló feldolgozása ez a kötet, de több is annál. Jóllehet „ez csak a kutatás kezdete" (8.), az világossá válhat a szakmai és az érdeklődő olvasóközönségnek egyaránt, hogy a lengyel és a magyar történelem egyik fontos fejezetét ismerhettük meg a kötetből. És kimondatlanul, eddig el nem ismerten, az ukrán, orosz, német történelemét is.

Többet ad tehát ez a kötet az alcímében jelzett hármas témakörnél, jóllehet csupán ha az 1943–1944-ben (tágabb, indokolható időkeretben 1939–1947-ben) a második Lengyel Köztársaságtól elcsatolt és megszállt korábbi Kelet-Galíciában és Volhíniában (lengyelországi fogalommal Kelet-Kis-Lengyelországban, mai ukrán fogalommal Nyugat-Ukrajnában) lezajlott népirtás, menekülés, segítségnyújtás eseménytörténetének összefoglalását végezte volna el a két szerző, munkájukat az is emlékezetes és fontos kiadvánnyá tenné. Joanna Urbańska lengyel hungarológus, műfordító és kulturális diplomata, valamint Máthé Áron történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottságának elnökhelyettese szakmai együttműködésének és termékeny munkamegosztásának nyomán azonban ennek a tragikus és valóban vérrel írott történetnek az előzményeit, történelmi összefüggéseit, valamint a mindkét országban elérhető eddigi feldolgozások és írott források áttekintését is megismerhetjük. A hármas témakör tárgyalásához csatlakozó fejezetek nem csupán keretezik, hanem előzményekhez kapcsolják, továbbá hazai és nemzetközi összefüggések közt helyezik el a forrásokból kibontakozó eseménytörténetet.

A tanulmánykötet a kisebbségtörténeti szakirodalomnak is része, hiszen nemzeti kisebbségek felszámolásáról, tömeges elűzéséről szól, éppen az adott népcsoport tagjainak *nemzeti kisebbségi*, azaz más nemzetiségű volta miatt, a nemzeti kizárólagosság és a területfoglalás jegyében. A 20. (19–21.) század nemzeti és kisebbségi hisztériájának véres megvalósítását írják le az idézett források és szemtanúk, miszerint minden németnek, ukránnak, románnak, szerbnek egy államban kell élnie. Hiszen ahol ők élnek, az német, ukrán, szerb stb. föld és terület. És az is, ahol valaha éltek, vagy ahol élniük kellene. Ez pedig kizárja a más nemzetiségűek, a kisebbségek jelenlétét és létét. Nekik nemzetet, nyelvet kell váltaniuk, vagy máshová menniük, amíg önként tehetik. (A zsidók kivételével persze.) A kisebbségiek sok esetben a hisztéria és az abból következő intézkedések hatása alatt maguk is elfogadták a többség véleményét, miszerint kisebbségként élni *„nem lehet"*, azaz hogy a nemzeti kisebbségi kérdés mindig területi (foglalási) kérdés. A zsidóság kelet-galíciai (nemcsak németek által elkövetett, de intézményesített és bátorított) holokausztja is az volt, vallási kirekesztéssel súlyosbítva, ám etnikai alapú, kisebbségellenes genocídium keretében, a lengyel lakosság kiirtásával közös tömeggyilkosságként zajlott, hiszen ez utóbbit az egyházi ellentétek és a dominanciaigények is szították a régió keresztény felekezetei között. A galíciai és volhíniai

nemzetiségek együttélésének múltjáról és abban gyökerező konfliktusairól – beleértve a telepítéseket és a korábbi felkelések, lázadások során elkövetett, a 20. században céltudatosan felmagasztalt és megismételt atrocitásokat – a történeti áttekintésben kap tájékoztatást az olvasó (107–127.).

Végül az irodalomtörténet egyik hiányzó fejezetét is megnyitja, felmutatja ez a kötet, közvetve ugyan, de logikusan. A lengyel és a magyar irodalomban is nyomot hagyott a Lengyelországtól 1939-ben újra elszakított kelet-galíciai és volhíniai lengyelség sorsa, üldöztetése és védekezése – annak ellenére, hogy ez a sors és általában e nemzetrész létezése és felszámolása tiltott téma volt a rendszerváltásig. Ugyanezért ezen – az irodalmi művekben többnyire mellékes motívumként, utalásként fellelhető – nyomok számba vétele, összegyűjtése még eredményeket hozhat. Távlatilag vélhetően az orosz, az ukrán és a fehérorosz irodalom vonatkozásában is.

A magyar források problémáit tárgyalva elsősorban a rendszerváltás utáni kutatások szinte érthetetlen hiányosságaként állapítja meg Máthé Áron: „[…] arról, hogy a magyar honvédek milyen jelentős embermentő tevékenységet folytattak […], az elmúlt évtizedekben jószerivel egy sor sem jelent meg" Magyarországon (13.); 1989 előtt pedig a források gyűjtésében, megőrzésében történhettek tévedések, korlátozások „politikai okokból" (30.). A lehetséges egyéb források szűrése, átnézése valójában „egy egész kutatócsoportot igényelne" (uo.). A kötet alapvető és eredményesen teljesített célja, hogy ezt az állapotot figyelmet keltő módon megszüntesse, s ösztönzően hasson a „következő, szélesebb spektrumú kutatás" (52.) folytatására, elsősorban a szerzők által jelzett hiányzó források és fehér foltok feltárása, valamint a felvetett kérdések tisztázása irányában, a több évtizedes hallgatás felszámolása és az emlékezés tisztessége érdekében.

Fontos összefüggése és előzménye a kötetben tárgyalt történteknek a nagy kommunista terror éveiben (1937–1938) Kelet-Ukrajnában, azaz a Lengyel Köztársasággal szomszédos szovjet területen a belügyi alakulatok által végrehajtott lengyelellenes tömeggyilkos terrorhullám, amelynek mintegy 100 ezer lengyel halálos áldozata volt. Ez magyarázza, hogy a magyar megszálló erők az 1939 előtti lengyel–szovjet határtól keletre már nem találtak lengyeleket (44.). S ennek még borzalmasabb folytatása volt a lengyelek és a lengyel zsidók egyidejű kiirtása az antikommunista UPA és a német megszállók által a második köztársaságtól 1939-ben, majd 1945-ben elcsatolt Kelet-Galícia és Volhínia területén.

2.

A Konovalec, majd Melnik és Bandera vezette OUN, később OUN-M és OUN-B (Ukrán Nacionalisták Szervezete), valamint az utóbbi frakció által alapított fegyveres terrorista alakulat, a Suhevics-féle UPA (Ukrán Felkelő Hadsereg) (124–130.) közül az UPA „játszotta az alapvető szerepet a lengyeleken elkövetett népirtás végrehajtásában", továbbá részt vett a kelet-galíciai és volhíniai zsidóság holokausztjában is a német megszállókat kiszolgáló ukrán segédrendőrséggel és a náci Abwehr szervezet ún.

Nachtigall zászlóaljával, a Waffen SS-Galizien hadosztállyal, valamint az SD titkosszolgálat Einsatzgruppen alakulataival együtt (131–133.). Az ukrán terrorszervezetek ideológiájának forrásává Dmitro Doncov írásai lettek, aki – Alfred Rosenberghez és Szajjid Kutbhoz hasonlítható – radikális kíméletlenséggel fogalmazta meg az ukránsághoz (elődeinél: németséghez, iszlámhoz) nem tartozók elpusztításának vagy legalább elűzésének fundamentalista parancsát (128.).

A lengyelek által banderistáknak nevezett ukrán nacionalisták bandái a német támogatástól remélt, ám meghiúsult független ukrán állam létrehozásának feltételét a helyi lengyel lakosság kiirtásában látták. Egyúttal mindenki mást is elértek az atrocitások, akik az általuk ukránnak minősített területen idegen elemnek számítottak (a zsidókon kívül az örményeket és a korábbi osztrák uralom alatt betelepült cseheket), valamint azokat az ukránokat is, akik megtagadták a részvételt a gyilkos pogromokban (146.).

A Kelet-Galícia északi folytatásának tekinthető, attól 1918-ig az osztrák–magyar és az orosz birodalom határával elválasztott, majd azzal együtt 1939-ig lengyel fennhatóság alá került Volhínia lengyelek lakta falvaiban 1942 őszén (a Suhevics vezette UPA megalakulása nyomán) megkezdett fékevesztett genocídium 1943 tavaszán fokozódott, és kiterjedt Kelet-Galíciára. A Vörös Hadsereg közeledése váltotta ki ennek legiszonyatosabb szakaszát, ugyanis az ukrán szervezetek a front megérkezéséig adtak időt maguknak az 1939 szeptemberében Szovjet-Ukrajnához csatolt terület teljes „megtisztítására" a lengyel lakosságtól (154.). Az 1944 tavaszán a németet felváltó szovjet megszállás a lengyelek szerencsétlenségére éppen abban nem különbözött 1939–1944 közötti elődjétől, hogy az orosz alakulatok és hatóságok többnyire ugyancsak elnézték, tolerálták az ukrán bandák kegyetlenkedését, jóllehet csak elvétve vettek benne részt (155–157.), ugyanakkor az OUN és az UPA tevékenysége folyamatosan nyugat felé húzódott a visszatérő szovjet hatalom elől. Az egykori Curzon-vonalnak nagyjából megfelelő új lengyel–szovjet határól keletre 1946-ra lényegében megszűnt a számottevő lengyel népesség. (A maradék Lengyelország keleti vajdaságaiban viszont még 1947-ben is terrorizálták a lengyeleket a szovjet oldalról kiszorult, sok esetben a megölt lengyelek irataival átmenekült banderisták. Ez az állapot és az UPA működése a lengyel határon belül maradó ukrán-ruszin lakosságnak nyugatra, javarészt a Sziléziából elmenekült és kitelepített németek helyére történt áttelepítésével – az ún. „Visztula művelettel" – zárult le.)

Az egykori kelet-galíciai és volhíniai lengyelség felszámolását – amelyet a kötetben, feltehetően a lengyel szakirodalomból átvéve, a némileg dehumanizáló *depolonizáció* (kb. „lengyelmentesítés, lengyeltelenítés") kifejezéssel illetnek – egy másik kikényszerített intézkedés, az *expatriáció* – azaz az 1944 utáni Lengyelországba történő, csak részben önkéntes áttelepítés – tette véglegessé. Ez utóbbi népmozgás azonban egy említésen kívül (157.) nem tárgya a kötetnek.

A mintegy 4 ezer települést sújtó népirtás lengyel áldozatainak pontos száma valószínűleg megállapíthatatlan marad, ám minimálisan 120 ezerre tehető (146–147., 174.), ugyanakkor a különböző becslések akár ennek kétszeresét, sőt, a félmillió áldozatot is valószínűsítik, utóbbi esetben számításba véve a más nemzetiségű (zsidó, cigány, orosz, lengyelbarát ukrán stb.) lengyel állampolgárokat is.

A Szovjetunió megszűnését és a lengyelországi rendszerváltást követően elkezdett kutatások és feltárások a kisebb-nagyobb tömegsírok többségének már a helyét sem tudták megállapítani, és a számos akadályba, ellenszenvbe ütköző exhumálási, illetve emlékműtervek eddig csak kevés esetben válhattak valóra. Ugyanakkor az 1991-ben függetlenné vált Ukrajnában mindmáig számos emlékmű, szobor, intézmény- és utcanév dicsőíti az OUN- és UPA-vezérek személyét és tetteit, miközben a közbeszédben általános az elkövetett emberiség elleni bűntetteik és felelősségük tagadása, relativizálása és igazolása akár az áldozatok hibáztatása által is (147–148.).[1]

Az OUN-B és az UPA egységes szervezetben működött, felelősségük is közös az elkövetett *genocidium atrox* (134.) rémtetteiért. A népirtás során a közvetlen parancsokat az UPA főparancsnoka, Suhevics adta (158.) Az elkövetett gyilkosságok bestiális barbársága mindkét megszálló hatalom – katonai, félkatonai vagy rendészeti alakulatok által elkövetett – terrorcselekményeinél rémületesebb volt (a túlélők „pokoli, „ördögi" jelzőkkel jellemezték), ezen túlmenően a kirablással együtt járó vérengzésekben ukrán civilek, parasztok, helyi lakosok, tehát szomszédok, ismerősök, iskolatársak s vegyes házasságok esetében családtagok is tömegesen részt vettek. A véres hadjárat kimondott célja a lengyel etnikum minden tagjának kiirtása volt, ebben a zsidóság holokausztjához hasonlítható. A túlélők által leírt vérfagyasztó kegyetlenkedések, kínzások pedig a horvát usztasa állam által elkövetett népirtásban is jellemzők voltak. Az UPA a lengyel települések teljes megsemmisítésére, az ott élők nyomainak eltüntetésére törekedve a házakat, templomokat, kerteket, istállókat, kutakat, temetőket is felperzselte és elpusztította (158–163.).

[1] Melnik újratemetését 2026 májusában rendezték meg Kijevben katonai tiszteletadással, az ukrán állam és kormány vezetőinek részvételével, és folyamatban van a szintén nyugat-európai emigrációban meghalt Konovalec és Bandera újratemetésének előkészítése. Suhevics tiszteletére szülőhelyén emlékművet, a lembergi temetőben pedig kenotáfiumot állítottak. A volhíniai és kelet-galíciai tömeggyilkosságok témájának mindmáig indulatkiváltó, politikai célokra is kihasználható elevenségét jelzi, hogy a 2015 áprilisában született, az állami függetlenségért harcolók jogállását és emlékezetét rögzítő ukrán törvény felelősségre vonással fenyegeti azt, aki „nyilvánosan tiszteletlenségét fejezi ki" ezen személyek iránt, és „nyilvánosan tagadja" a küzdelmük „legitim voltát", ideértve az OUN és az UPA tevékenységét is. A lengyel szejm 2018 februárjában a Nemzeti Emlékezet Intézetéről (IPN) szóló törvény módosításában börtönnel büntethetővé tette az ukrán nacionalisták által elkövetett bűntettek nyilvános tagadását, a volhíniai tömeggyilkosságokat is beleértve, amelyeket korábban, 2016 júliusában hozott határozatában genocídiumnak minősített a lengyel törvényhozás, s ugyanakkor meghatározta a volhíniai genocídium áldozatainak emléknapját is (július 11., az 1943-as „véres vasárnap" mindenkori évfordulója).

A lengyel ellenállás önvédelmi csapatok formájában viszonylag későn szerveződött meg a régióban, és gyengének is bizonyult. A fegyvertartást a német hatóságok halállal büntették (173.). A védtelen és fegyvertelen falusi lakosság bujkálással, elrejtőzéssel próbálta menteni a puszta életét. A sok esetben elkeseredett hozzátartozók által elkövetett egyéni bosszúálló rajtaütések a banderista gyilkosokat sújtották, ám a lengyel ellenállási központok kifejezett tiltása ellenére ártatlan ukrán áldozataik is voltak. Lengyel partizánegységek 1943-ban még nem voltak a régióban. A Honi Hadseregnek a londoni kormány és a földalatti lengyel állam által irányított tevékenysége (így az 1944-es Vihar hadművelet) a Vörös Hadsereggel is együttműködve elsősorban a német megszállók gyengítését, a lengyel államiság megújítását célozta a Második Köztársaság keleti régióiban, amelyek akkor még Lengyelországhoz tartoztak a nemzetközi jog szerint (174–176.).

Amikor a lengyel földalatti ellenállás megkésve felismerte az üldözött lengyel lakosság helyzetének súlyosságát, jelentésében sürgette a fegyveres ellenállás és védekezés megszervezését, azon belül a fegyvervásárlás lehetőségének kihasználását a magyar és olasz alakulatoktól, és megállapította, hogy a lengyel lakosság védelmében „csak a magyar csapatok állnak ki” (177.). Ezután a magyar honvédség alakulatai és a lengyel ellenállók (partizánok és önvédelmi csapatok) közötti együttműködés során gyakori volt a fegyverek, lőszer és robbanóanyag eladása vagy egyszerű átadása a lengyelek, illetve a Honi Hadsereg részére, valamint az információcsere, például a német egységek mozgására vonatkozóan (226–234.). A gyorsan demoralizálódó, a háborút megelégelő magyar honvédek körében ugyanis 1944-ben egyre erősödött a németellenes hangulat (206–207.), ugyanakkor féltek a németektől, hiszen alakulataikhoz „német tiszteket és altiszteket osztottak be, a harci műveletek során pedig szinte mindig egy Wehrmacht-egységet csatoltak hozzájuk” (228–229.). A folyamatos kapcsolattartás további haszna és következménye volt az, hogy a lengyel és a magyar alakulatok katonái „rendszerint gondosan ügyeltek arra, hogy ne kerüljenek harcba egymással” (255.).

3.

A szerzőpáros „lengyel tagja”, Joanna Urbańska a kötet méltán legterjedelmesebb fejezetében az eddig publikált lengyel forrásokra, feldolgozásokra és túlélők beszámolóira támaszkodva foglalta össze a lengyel és magyar történelem kimagaslóan jelentős, eddig hiányzó, hiszen magyar nyelven csak szórványosan tárgyalt fejezetét, a magyar királyi honvédség alakulatai által az üldözött és szenvedő lengyel lakosságnak 1943–1944-ben nyújtott segítséget a kelet-galíciai és volhíniai körzetekben, valamint a varsói felkelésben.

A honvédség már 1941 nyarán konfliktusba került az OUN egységeivel, amelyek a lengyelekkel és a zsidókkal együtt a magyarokat is ellenségnek kiáltották ki, egyrészt a visszafoglalt Kárpátalján a magyar fennhatóság ellen szervezkedő szimpatizánsaik hatására, másrészt a honvédeknek a lengyel lakossággal kialakult

együttműködése és barátkozása miatt. A baráti magatartás jegyében a magyarok számos településen rendfenntartóként megakadályozták, illetve megelőzték a lengyelek elleni kegyetlenkedéseket (így például az önbíráskodó ukrán rendőrség, a Szics feloszlatásával), amelyek az 1941-es szovjet visszavonulást követően, még a német megszállók megérkezése előtt azonnal elkezdődtek (201–208.). „[…] a magyar megszálló erők […] olyan fegyveres erőt kerestek, amellyel nyélbe tudják ütni a megegyezést, s amely valamennyire a lakosságot is képviseli." (33.) Így került sor több helyen kapcsolatfelvételre, majd együttműködésre a lengyel partizánokkal, illetve a Honi Hadsereg egységeivel. Az UPA vezetése is megállapodott ugyan a honvédség vezérkari főnökével a kölcsönös semlegességről, ezt azonban gyakorlatilag egyik fél sem tartotta be (217.). A banderisták szabotázsakcióit és a lengyel lakosság lemészárlását magyar részről – nemegyszer német alakulatokkal együtt végrehajtott – megtorlások (pacifikációk) követték, amelyek során elfogott ukránokat végeztek ki, s megtizedelésükre is volt példa (218–223.). A honvédeknek is voltak veszteségeik az UPA bandáival vívott összecsapások, a lengyel lakosság védelme és a pacifikálások során, miközben „a lengyeleken elkövetett ukrán népirtás fokozódásával a magyar csapatok UPA elleni harca egyre kíméletlenebbé vált" (222). A talán legsúlyosabb ilyen esetben a banderisták elfogták és lefegyverezték a községből kivonuló honvédek hátrahagyott 20 fős utóvédjét, majd egy felgyújtott pajtában mindannyiukat megégették. Pár nappal később visszatérve azután meggyilkolták a lengyel lakosság védtelen maradékát is (225–226.). A bandák több esetben meggyilkoltak hazájuk felé igyekvő magyar hadifoglyokat is, akiket a visszavonuló szovjet alakulatok engedtek szabadon (222–224.).

A honvédség áru és felszerelés szállításával, e célokra járműhasználattal is segítette a lengyel partizánokat és ellenállókat, és nemegyszer laktanyáiban bújtatta a németek által körözött személyeket (228.). A megtámadott településeken segítséget és védelmet nyújtott az áldozatok tisztességes eltemetéséhez (260.). A lengyelek rendszeresen folyamodtak a honvédekhez segítségért (222.), miközben barátságtalan magatartást csak a honvédségben szolgáló német vagy ruszin származású katonák részéről tapasztaltak (202.).

A források tanúsága szerint „a Volhíniában és Kelet-Kis-Lengyelországban állomásozó magyar katonák akár több ezer lengyel életét menthették meg. […] azon települések, ahol megjelentek a magyar honvédek, rögtön menedékévé váltak nemcsak a helyi lengyel lakosságnak, hanem az UPA elől menekülő lengyelek tömegeinek is." (208.) Tragikus sors várt a lengyelekre azokon a településeken, ahonnan a rendfenntartó magyar és német alakulatok a front közeledtével visszavonultak 1944. január–február folyamán, s amelyeket az UPA bandái azonnal megtámadtak (216–217.).

A magyar honvédek a lengyelekre vadászó vagy közeledő UPA-bandák elől menekülő lakosság evakuálásában, biztonságosabb helyre költöztetésében is nyújtottak támogatást. Az 1939-ben létrejött magyar–lengyel közös határszakaszon

1941 nyarán indult meg a második menekülthullám Magyarországra, és azután folyamatos volt a menekültek érkezése, fogadása és elhelyezése id. Antall József és Henryk Sławik tevőleges közreműködésével. A menekülők száma 1944-ben, a népirtás tombolása közepette különösen megemelkedett, amikor a honvédség védelme alatt százas nagyságrendben is keltek át lengyel csoportok vasúton. Az erdőkön és hágókon életüket mentve átkelőket sok esetben megtámadták és meggyilkolták az UPA lesben álló banditái. A határon átjutó lengyel zsidók részére Antallék lengyel menekültek nevére állítottak ki iratokat, így lengyel állampolgárként ők is túlélték a háborút Magyarországon (234–240.).

Ennek és a kötet több más helyének kapcsán – mint például: „az OUN iratokban felpanaszolták a magyarok baráti hozzáállását a lengyelekhez és a zsidókhoz" (32.) – meg lehet állapítani, hogy a honvédség embermentő tevékenysége a banderisták által megtámadott településeken élő lengyel zsidókra is kiterjedt, ami figyelemre méltó fejezete a Lengyelország és Ukrajna területén elkövetett holokauszt történetének is.

4.

Máthé Áron a magyar források elemzésének lezárásaként (52.), majd a kötet utószavában is felveti a további kutatások, forrásazonosítások és -feltárások szükségességét e téren. Különösen indokolt ez a vélemény a magyar honvédségnek a zömében védtelen, fegyvertelen, ellenállásra csak fájdalmasan kevés esetben képes lengyel lakosságot támogató, segítő, életmentő tevékenységéről a rendszerváltás óta publikált lengyel dokumentumok és egyéb források meglepő bőségének láttán a lengyel szakirodalmat ismertető, Joanna Urbańska által írt fejezetekben. A kötet tartalma és felépítése ilyenformán is érthetővé teszi, miért volt nélkülözhetetlen a magyar–lengyel szerzői együttműködés és munkamegosztás.

A további forrásazonosításnak egyik iránya lehet az 1941–1944 közötti kelet-galíciai és volhíniai népirtásnak, egyúttal a magyar–lengyel baráti kapcsolatok ezen fejezetének lenyomata és tükröződése az irodalomban. Példákat mindkét nemzet irodalmában találhatunk, ezek néhánya talán az eddiginél több figyelmet érdemel – a jelen tanulmánykötetnek köszönhetően is –, ezért térünk ki rájuk.

A lengyel irodalomban, akárcsak a magyarban, 1945 és a rendszerváltás között, azaz ötödfél évtizedig tabu téma volt az egykori keleti (lengyelül *Kresy* néven ismert és kötetünkben is így emlegetett) vajdaságok lengyel lakosságának tragédiája, hiszen az az 1939-es szovjet megszállással kezdődött, és felvetése magában hordozta a Molotov–Ribbentrop-paktumban elhatározott, majd Jaltában és Potsdamban a szövetségesek által újra szentesített területrablásnak, az 1918-ban újjászületett Lengyel Köztársaság keleti területei Szovjetunió általi bekebelezésének kérdését.

Az pedig implikálta a rákövetkező, a régióban egészen 1949-ig zajló, sztalini[2] típusú és embertelenségű áttelepítéssel és szétszórással végrehajtott népességcserét, amely egyik véres fejezete volt a közép- és kelet-európai kisebbségi nemzetrészek (a lengyelen kívül zömében az új határokon kívül rekedt, vesztesnek kikiáltott német és magyar kisebbségek) megsemmisítő tragédiájának, amely az 1938-at követő évtizedben – a zsidóságot sújtó holokauszt vészkorszakával egyidejűleg és azt követően – végbement. Annyiban is feltűnnek a közép- és kelet-európai zsidóság jogfosztásának, kifosztásának és kiirtásának párhuzamai, hogy ez a kisebbségellenes terrorkorszak és irtóhadjárat a – részben egyidejű, ám rövidebb időtartamú – náci jogfosztás és népirtás receptjét, eszközeit, rendelkezéseit, ideológiáját nagy arányban készségesen átvette, folytatta és alkalmazta, és annyiban is, hogy – a kötet szerzőivel egyetértve – alkalmazható rá a *genocidium atrox* (134.), azaz „vad, kegyetlen népirtás", valamint az „emberiség elleni bűntett" meghatározás. (Utóbbi esetében is a kötethez igazodva helyesnek tartjuk az „emberiség elleni" – és nem az „emberiesség elleni" – jelzőt a nemzetközi jog „crimes against humanity" fogalmának magyar megfelelőjeként, szemben a kötetben is előforduló „etnikai tisztogatás" újkeletű s valójában elkövetői nézőpontú és eredetű divatszavával).

Máthé Áron a lengyel–ukrán ellentétet tárgyaló korabeli magyar sajtóhírek, riportok és tudósítások ismertetése során említi Budaváry Gyulának az *Erdélyi Szemle* 1943/6. számában közölt egyik novelláját – az abban foglalt utalás azonban általánosító, továbbá más korszakra vonatkozik (25.). Ennél jelentősebb és a két nemzet irodalmi kapcsolatainak történetében is helyet érdemlő alkotás a fiatalon elhunyt, nagy tehetségű prózaíró, Balázs József (1944–1997) harmadik regénye, *Az ártatlan*. A beregi származású írónak első és második regényéből (*Magyarok; Fábián Bálint találkozása Istennel*) egyaránt a kor egyik legnagyobb, a modern magyar történelem morális csapdáit, áldozatainak drámáit és lélekpusztító kényszerhelyzeteit megelevenítő filmrendezője, Fábri Zoltán készített játékfilmet. Nem véletlenül, hiszen Balázs alapvető, írásra ösztönző élményét, amely mindhárom említett művét áthatja, szülőföldje népének a két világháború okozta megpróbáltatásai, hányatott sorsa képezte. Az író a *Magyarok* kapcsán így nyilatkozott a regény első kiadásában: „A második világháború már javában folyt, amikor német ügynökök jöttek Magyarországra, hogy mezőgazdasági munkára toborozzanak embereket. Így ment ki minden évben

[2] A 20. század közepe előtti magyar írásbeliségben az orosz nevek átírása sokféle, alkalmi, egyéni és gyakran német mintákat követő volt. A cirill betűs nyelvek és tulajdonnevek MTA által kiadott átírási szabályzatai (1950, 1985) a gyakorlatot lényegében egységesítették. Ezek szerint az orosz (és ukrán, fehérorosz, bolgár, szerb, macedón) A, a betűk megfelelője a magyar átírásban A, a. Kivételeket a szabályozás nem említ. Valakik, valahol azonban úgy döntöttek, hogy J. V. Sztalin neve (és személye) ezen és minden egyéb szabályozás alól kivételt képez, mintegy fölöttük áll, így az állampárti évtizedekben afféle íratlan szabályként, de (a nyugati magyar kiadványok kivételével) következetesen megőrződött a szabálytalan Sztálin írásmód, azóta pedig – ki tudja, miért – hallgatólagosan elfogadott hagyományként úgy is maradt. Ezt a hamis hagyományt recenzens nem kívánja követni.

egy-egy csoport magyar napszámos, cseléd Németországba. […] alighanem az én életem legnagyobb élményét is a szegénység jelenti."

A *Magyarok* (Budapest: Magvető Kiadó, 1975, 1978), Balázs József pályakezdő, érett és később sem felülmúlt regénye nem illeszkedett a magyar prózaírás akkoriban felerősödő modernista, később posztmodernnek is elnevezett irányzatába, és a kezdeti kedvező fogadtatás, majd Fábri Zoltán klasszikus rendezőhöz méltó feldolgozása ellenére a századfordulót követően – szerzőjéhez hasonlóan – méltánytalanul feledésbe merült. A kisregény terjedelmű alkotás (és a Fábri nevéhez fűződő forgatókönyv) egyik központi jelenete az utolsó magyar víziója,[3] amellyel az író a látomást ihlető Adyhoz méltón jeleníti meg a kataklizmába sodródott nép útvesztését, kiúttalan végzetét. A földművelésre gyenge, beteges – haza már nem is jutó – Kondor Ábris kísérteties álmában a magyarokat, falubeli társait keresi hiába, amíg fel nem világosítja a magát utolsó magyarnak nevező öregember, hogy éppen a magyarok temetőjében, a sírjaik között és fölött jár. Az íróra vélhetően Fülep Lajos Ady-emlékezése volt hatással, amely néhány évvel korábban jelent meg,[4] s amelyben a művészetfilozófus így idézi a költő neki tett vallomását:

> „..az én magyarságom nincs már sehol énrajtam kívül – a népben van, de benne nem él, nem tudatos, néma, én látom, érzem benne, ő nem tudja, nem érzi önmagában – ezért nem látná bennem se – ez nincsen sehol rajtam kívül – én vagyok az utolsó élő magyar –…"[5]

Az emlékezés azért is jelentős, mert abban a költő évekkel, egy egész költői korszakkal korábban fogalmazta meg az életműzáró nagy Ady-kötet, *A halottak élén* expresszionisztikus szimbólumversei (például *Az eltévedt lovas*) magyar apokaliptikus végzetlátásának az előképét. Nem véletlen, hogy Balázs Józseffel nagyjából egyidőben Illyés Gyula is felfigyelt Fülep Lajos megemlékezésére s abban Ady víziójára, és a költő centenáriumán, 1977-ben írt nagy hatású esszéjében annak alapján idézte fel[6] Ady tragikus énképét, úgy is mint a Trianont követő nemzeti szétszaggatottság költői előérzetét és megjósolását.

Még a látomást megelőzően lengyel nők csoportját hozzák gyermekeikkel együtt a gazdaságba, ugyancsak gyalogmunkásnak. Fábián András felesége veszi

---

3 *Magyarok. Balázs József és Fábri Zoltán filmje. Ötlettől a filmig.* Budapest: Magvető, 1978. 132–136.

4 Fülep Lajos: *Ady éjszakája és éjszakái.* A kéziratos emlékezés rövidebb változatát a Magyar Nemzet közölte 1969. január 26–31. közötti számaiban. A teljes kézirat megjelent: Fülep Lajos: *Művészet és világnézet. Cikkek, tanulmányok 1920–1970.* Budapest: Magvető, 1970, 44–77.

5 uo. 72. p.

6 Illyés Gyula: *Válasz Herdernek és Adynak*. Az esszét a *Magyar Nemzet* közölte először 1977. december 25-ei és 1978. január 1-jei számában. Kötetben megjelent: Illyés Gyula: *Szellem és erőszak.* Budapest: Magvető, 1978. 235–239. [A kötet terjesztését az említett esszé kiváltotta román tiltakozás nyomán nem engedélyezte a pártállami hatóság; kereskedelmi forgalmazásba csak Illyés halála után 5 évvel, Kádár megbuktatását követően került 1988 nyarán.]

észre, hogy a lengyelek éheznek, és titokban forralt tejet visz az egyik „polyák asszony" két gyermekének. Utána Fábiánnak elmondja, hogy a nőknek „megölték a férjüket", és „[M]indegyik látta a saját szemével". Ez nem elesett, hanem kivégzett férjekre utal, ám a lengyel asszonytól nem tudott meg többet, tehát a kivégzések elkövetői oroszok, ukránok vagy németek egyaránt lehettek. A lengyel nő napokkal később segítséget kér tőle a lázas betegen fekvő gyermeke részére, és Fábiánné gyógyszert szerez neki a német gazdától. A lengyel családokat azután rövidesen elszállítják más gazdaságba dolgozni, akárcsak a rabként mellettük dolgoztatott orosz hadifoglyok csoportját.[7]

Az „utolsó magyar" látomása természetesen az egész csoportra vonatkozik, amely a nemzet metaforája. Az utat vesztettség, a kiszolgáltatott tanácstalanság időtlenné, jelképivé és sorsszerűvé válik ebben a látomásban, és a vissza-visszatérő konkrét motívumok (világháború, Hitler, francia és orosz hadifoglyok, a megszállt Párizs) ellenére s a sok mindent csak sejtető balladai hangoltság révén a mítosz dimenziójába emelkedik. A mítosz folytatódik, egyben újraindul a könyv záró jelenetében, amikor a hazatérőket behívóparancs várja, és másnap újból útnak indulnak, ezúttal a háborúba.

A lengyel fordításban[8] is megjelent *Magyarok* virtuális folytatásaként a háború a helyszíne *Az ártatlan*nak, Balázs József hasonló terjedelmű és műfajú harmadik regényének:[9] a részben magyar honvédség által megszállt Kelet-Galícia, azon belül a nyíregyházi huszárezred[10] körzete. Az 1944 tavaszán háromezres létszámmal útnak indított ezred „feladata megszállás, a rend fenntartása, és nem a harc" volt (7.). Nyárra mégis elveszítette létszáma hatvan százalékát (100.), úgy, hogy harci cselekményekben nem vett részt: orosz bombázások, partizánok támadásai és menekülések során, legelőször a Pripjaty ("Pripjep") mocsaraiban. Egy Bug menti városban állomásozván az ezred tisztjei a lengyel lakosság és a német haderő közötti elszigeteltségük veszélyét tudatosítva felvették a kapcsolatot a partizánokkal (nem derül ki, hogy azok a Honi Hadsereg egységei-e, vagy más szervezethez tartoznak), és közölték velük: „elhatároztuk, hogy semmiféle harcot nem folytatunk a partizánokkal, s nem korlátozzuk mozgásukat. Mi cserébe ugyanezt kérjük önöktől". A lengyelek ezt elfogadták, és javasolták: „helyes lenne, ha a magyarok befestenék a járműveiket nemzeti színűre, úgy jobban meg lehetne különböztetni őket a németekétől" (82–83.). Ezután a járművek piros-fehér-zöldre mázolt motorházzal vagy

7 *Magyarok*, 1978. 82–93., 120–127.

8 Balázs, József: *Madziarzy*. Fordította Tadeusz Olszański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979. 186.

9 Balázs József: *Az ártatlan. Regény.* Budapest : Szépirodalmi Könyvkiadó, 1977. 219. A továbbiakban a regényre hivatkozó oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

10 Az alakulat azonosítható a hadtörténeti munkák szerint „a június közepén kiszállított 1. lovashadosztály" (később huszárhadosztály) egyik ezredével. A kötetben Máthé Áron lényegében a regénnyel egybehangzóan foglalja össze röviden a hadosztály tevékenységét a varsói felkelőkkel létrejött együttműködésig (105.).

magyar lobogóval közlekedtek. A németek nyomában a magyaroknak is el kellett hagyniuk a várost, ám előtte az ezredes és más tisztek tájékoztatatták a lengyel partizánok parancsnokait a németek terveiről, akik a front, azaz a Vörös Hadsereg közeledése miatt tervezett kivonulásuk előtt előkészítették a híd felrobbantását és a város felgyújtását. A megbeszélésen a lengyel tisztek fegyvereket kértek, amiért húst ajánlottak cserébe. A huszárezred másnap két megrakott teherautóról fegyvert és lőszert adott át ingyen, a húsért cserébe pedig lisztet raktak át a partizánok teherautójára (123–125.). A magyarok kivonulásakor a németektől, az oroszoktól s a várható ütközettől egyaránt tartó lengyel városlakók „megéljenezték és megtapsolták" a magyar huszárokat (129.). Mindezek kapcsán a huszárok „Byalistok" (Białystok) és „Losice" (Łosice) nevét említik a regényben.

Az ezred maradványai ezután nyugat felé, a Varsó körül állomásozó magyar egységekhez vonultak. Ott egy külvárosban húzódó vasútvonalat kellett védeniük az orosz támadásra számító német városparancsnokság megbízásából. A német egységek gyanakvással kezelték és figyelték a magyarokat, és a bizalmatlanság kölcsönös volt: „a magyarokat a németek csak golyófogónak használják" (131.). A magyar tisztek felügyelete alatt egy vonatszerelvényen evakuáltak lengyel ellenállók egy földalatti fegyvergyárat a városból (140.) A varsói felkelés harcait is megközelítették a huszárok: egy piacon a nemzeti színnel megjelölt autójuk láttán a lengyel nők kiflivel kínálták meg őket, azután a férfiak fegyvert kértek tőlük, és a kapott kézigránátokért cserébe vodkát adtak a magyaroknak (146–147.). Az ezred tisztjei a németek tudta nélkül itt is felvették a kapcsolatot a lengyel harci szervezet (vélhetően a Honi Hadsereg) parancsnokaival. Háromszáz huszár át is állt hozzájuk (187.). A huszárok barikádokba és lövöldözésbe ütköztek, majd a kaszárnyájukban átéltek egy német bombatámadást is. A Varsó környéki erdőből, ahová az ezred kihúzódott, látták az égő főváros lángjait és mindent beborító füstjét (150., 155–159.). Az ezred maradványai dél felé, hazafelé indultak. Varsóból kifelé tartva menekülő lengyeleknek kenyeret adtak, és felvették a sebesülteket a szekerükre. Egy légitámadás után rendezetlen menekülés kezdődött, emiatt parancsnokuk kivégzésekkel fenyegette meg a huszárokat. Amikor az ezredes három lengyel partizánt ki akart végeztetni katonái tiltakozása ellenére, azok lesből agyonlőtték. További csoportok álltak át a lengyel partizánokhoz. Ősz felé az ezred százhatvan fős maradéka érkezett meg a Mátrába (190.), ahonnan október 15-e, a kormányzó megbuktatása után nyugat felé, Pestre, majd a komáromi erődbe irányították őket. Az ezred hamarosan végleg széthullott a fokozódó zűrzavar és a szökések közepette („Itt már nem számít senkinek sem az élet." 212.), végül a főhős egyedül maradt, úgy indult Sopron felé, s érte golyó a kormány mögött, miközben ugyanaz járt az eszében, ami a bevonulás óta mindig: „Haza kell jutnom, csak tudjak hazamenni…" (218.)

A hiteles tárgyi részletek és konkrétumok, történelmi hivatkozások ellenére Balázs Józsefnek ez a regénye is az utat vesztettségnek, a hazavezető utat esélyek nélkül kereső, a könyörtelen végzettel tehetetlenségre kárhoztatva szembekerülő

kiszolgáltatott magyarok, az otthonukból egy ellenséges világba taszítottak kilátástalan menekülésének a mítosza, a magyar népi sors metaforája, amelynek – mindkét regényben – jelképi erejű része a lengyelek megsegítése a háborús kataklizma közepette felismert sorsrokonságban.

5.

Mindenképpen a kapcsolatainkat gazdagító és erősítő, dicséretes tettként könyvelhető el, hogy egyik volt tanítványának, majd pályatársának szerkesztésében tartalmas emlékkötet jelent meg Kerényi Grácia születésének centenáriuma alkalmából, több neves magyar és lengyel író barát (köztük Jacek Bocheński, Miron Białoszewski, Wiktor Woroszylski, Spiró György, Kiss Gy. Csaba, Ungváry Rudolf) megemlékező írásával.[11] A magyar–lengyel irodalmi kapcsolatokban, a klasszikus és a kortárs lengyel irodalom magyar nyelvű tolmácsolásában és ismertebbé tételében végzett fáradhatatlan és pótolhatatlan tevékenység fűződik Kerényi Grácia (1925–1985) nevéhez. Neki köszönhető több olyan kötet magyar fordítása és megjelenése is, amely a mindkét országban tabunak vagy több-kevésbé tiltottnak számító témák és történelmi események hazai (azaz nem nyugati emigrációban publikált) hiteles irodalmi ábrázolásának úttörője volt. Ilyen volt a varsói felkelést szemtanúként megörökítő Miron Białoszewski naplóregénye (*Naprafogók ünnepe. Emlékezés a varsói felkelésről*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1973.) és Wiktor Woroszylski először szamizdatban kiadott ’56-os könyve (*Magyarországi napló, 1956*. Budapest: Magyar Október kiadása, 1984.; Budapest: Századvég Kiadó, 1994.). Włodzimierz Odojewskinek, a lengyel próza Faulknerrel rokonítható és hozzá mérhető modern klasszikusának regénye, amelynek cselekményhátterében a kelet-galíciai és volhíniai lengyelség tömeges legyilkolása és elűzése zajlik (képzelt nevekkel ellátott helységekben), röviddel 1964-es varsói kiadása után magyarul is megjelent Kerényi Grácia fordításában.[12] Odojewski regényeiben és elbeszéléseiben az egykori Kelet-Galícia és Volhínia megfelel Faulkner virtuális Mississippi állambeli déli megyéinek.

A regény fiatal hőse 1943-ban tér vissza Kelet-Galíciába nagybátyjához és rokonaihoz. A vidék falvaiban a német megszállók tudtával és céljainak megfelelően pusztítanak és dúlnak a lengyel lakosság végleges likvidálását féktelen gyilkolással megvalósító ukrán bandák, amelyek egyikének vezetője a főhős féltestvére lett, a szinte ikerfivérként vele nevelkedett ukrán fiú. A nagybácsitól hallott tömör jellemzését akár jelen kötet szerzői is írhatták volna:

[11] Csisztay Gizella (szerk.): *Emlékkönyv Kerényi Grácia centenáriumára.* Budapest: Óbuda–Békásmegyer Lengyel Nemzetiségi Önkormányzat, 2025. 100.

[12] Włodzimierz Odojewski: *Menedék-sziget.* Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966. A továbbiakban a regényre hivatkozó oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

„Abban van az ereje, az övé is meg a bandájáé is természetesen, hogy németek szövetségese. … közönséges gyilkos horda, mely öli a lengyelbarát ukránokat, megtámadja a lengyel falvakat, …. kapcsolatban áll az SS-Galizien-nel és a Nachtigall-szervezettel. A németek szemet hunynak lengyelellenes garázdálkodásaikra …, mert segítenek nekik a zsidókat irtani a kisebb városokban …, és egyáltalán, a ukránok és a lengyelek közötti harc… nagyon is ínyükre van, érted?" (112.)

Odojewski láttató erejű stílusát s a műfordító nem kevésbé szuggesztív és átélt leírását a banderisták egyik támadásának jelenete példázza, amely akkor zajlik, amikor a regény hőse társával együtt a falu közelébe érkezik. Ezeket akár jelen tanulmánykötet egyik tanúvallomásában is olvashattuk volna:

„[...] és nyomban meglátták a völgy alján reszkető vörös lángokban a falut. A gyümölcsösök közt kiáltozó emberárnyak szaladgáltak, [...] s a keserű égésszag meg a kiabálás fölhatolt oda, ahol [...] állottak. Az ösvényeken és a mezők peremén géppuskák lánca vágta el a menekülők útját, akiket nem terítettek le, azok visszafordultak, [...] megint csak a géppuskatűzbe, mert szünet nélkül, sorozatosan záporoztak a golyók a falura. S hallani lehetett a németek és ukránok részeg ordítozását is… [...] Ezt sokáig nem fogja elfelejteni: meredek hegyoldal, lent a lángokban álló falu, meg az a kiáltozás… [...] mely nem egy embertől eredt, hanem soktól egyszerre, s egyetlen közös kiáltássá olvadt össze, fölerősödött, eget verővé magasult, mintegy nyílást hasított az égen, léket hasított rajta erőszakkal, hogy még magasabbra szálljon… [...]" (223–224.) A tömeggyilkosság rejtekhelyet kereső túlélőivel – akiknek állapotát Odojewski látszólagos tárgyilagossággal, pár szóval képes közvetíteni – pár óra múlva találkozik a főhős és társa: „[...] a felnőttek szótlanul mentek és magukba szállva, akár az álomjárók, maguk előtt hajtva a pusztulásból kimentett jószágukat, s különféle, már fölösleges lomokat cipeltek; s amikor [...] érdeklődni kezdett az emberei felől, amazok kinyitották a szájukat, és eleinte csak az ajkukat mozgatták, mintha rengeteg mindent akarnának mesélni neki, de egyetlen értelmes hang nem jött ki a torkukon." (240.)

Kulturális kapcsolataink egyik hiányzó fejezete és egyben a magyar irodalom, a magyar olvasók vesztesége, hogy Odojewski ún. Kresy-trilógiájának két másik kötetét Kerényi Grácia halála és a rendszerváltás, továbbá Odojewski emigrációból

történt hazatérése óta sem sikerült magyar fordításban megjelentetni,[13] noha a Kerényi Grácia halála után publikált Katyń-regénye időközben megjelent.[14]

Odojewski Kresy-trilógiája az 1960-as évek Lengyelországában előzménye volt a rendszerváltás utáni történetírás volhíniai és galíciai népirtást feltáró irodalmának és kutatásának, amiként Balázs József regényei is az állampárti magyar közés történetírásban tiltott, vagy csak „politikailag korrekt" tartalommal említhető téma (a honvédség mint megszálló haderő tevékenysége, illetve a németországi önkéntes munkaerőtoborzás) korai irodalmi megjelenéseként tekinthetők a jelen kötet előzményének.

Kerényi Grácia munkássága természetesen kiterjedtebb az emlékkönyvben tárgyalt, a lengyel irodalommal és kultúrával kapcsolatos műfordítói, oktatói, kapcsolatteremtő és publikációs tevékenységénél. Külön méltatást érdemelnek elsősorban irodalmi művei, költészete és prózája – amelyet részben magánkiadásban kényszerült megjelentetni az 1980-as években, beleértve az Auschwitz-Birkenau és Ravensbrück haláltáborában született, irodalmunkban egyedülálló verseket – akárcsak az antikvitás klasszikusaiból készült műfordításai. További, példamutató része életművének az a bátor, belső szabadságot adó és teremtő ellenzéki tevékenysége, amely miatt a náci lágerekben raboskodott, s amelyet élete végéig rendületlenül folytatott.

6.

A galíciai és volhíniai lengyel népesség elűzésének és kiirtásának borzalmait összefoglaló módon ismertető tanulmány mindenképpen több hiánypótló kiadványnál: magyar nyelven – egy-egy cikket, lengyelből fordított tanulmányt követően – elsőként született a téma súlyának megfelelő, történészi kutatómunkán alapuló monográfia. Nem szólhatunk a nevükben, de a lengyel olvasók részére elsődlegesen a magyar vonatkozások, a honvédség helyszíni és azonnali segítő szerepe lehetne a kötet valószínűsíthető hozadéka, természetesen egy lengyel nyelvű kiadás esetén, amely bizonyára indokolható és odaát is hiánypótló lenne.

Különösen az ukrán népirtás és a magyar segítségnyújtás részleteit tárgyaló V. és VI. fejezetben számos lengyel helységnevet kísér a település egykorú (lengyelországi) és 1945 utáni (ukrajnai) hovatartozását jelző jegyzet. Ezeknek mai azonosítását (térképen, szakirodalomban, sajtóban stb.) nehezíti az 1945 utáni hivatalos elnevezések, illetve a helységnévmutató hiánya (például Stanisławów neve

[13] Említést érdemel, hogy a Kresy-trilógia első, elbeszéléseket tartalmazó kötetéből (*Zmierzch świata*, 1962) – amelyet az 1964-es *Menedék-sziget*, majd egy másik regény (*Zasypie wszystko, zawieje…*, 1973.) követett – két elbeszélést is megjelentetett magyarul Kerényi Grácia. Ld. Włodzimierz Odojewski: *Exodus*; *A menekülés útjai* (Fordította Kerényi Grácia). In: Kerényi Grácia (szerk.): *Mai lengyel elbeszélők*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1965. 512–567.

[14] *Halhatatlan némák. Katyni regény*. (Fordította Csisztay Gizella. Budapest: Napkút Kiadó, 2008. 104.

a szovjet időszakban Ivano-Frankovszk lett, jelenleg Ivano-Frankivszk). Az azonosítást bonyolítja, egyben még szükségesebbé teszi, hogy a függetlenné vált Ukrajnában 1991 után módosították, „ukránosították" a helységnevek többségét, így a kötetben említett települések esetében is három névváltozattal kell számolni (például Lwów–Lvov–Lviv), nem számítva a történelmi német, esetleg magyar neveket (Stanislau, Lemberg, Ilyvó).

Ami a magyar olvasót illeti, a szerzők helyesen mérték fel, hogy a magyar közönség számára mindkét feldolgozott, összefonódó, ám eddig hiányzó történet egyaránt lényeges, és mélyre hatóan befolyásolja nemzeti önképünket, érzületünket. A második Lengyel Köztársaság likvidálását követően újra kisebbségbe kerülő, majd többszöri ellenséges megszállást elszenvedő keleti lengyelség mártíriumának megismerése vélhetően a 20. századi kisebbségüldözések és kisebbségfelszámolások, kiváltképpen a Kárpát-medence kisebbségi magyar nemzetrészeinek felmorzsolása mellé fog kerülni tudatunkban és gondolkodásunkban. Nem kisebb a jelentősége a magyar honvédség életmentő és -védő tevékenységének, hiszen (egyfelől) a II. világháborús évek magyar–lengyel kapcsolattörténetének ismertebb, feldolgozottabb része, a lengyel és lengyel zsidó menekültek befogadása és védelme mellett ez további, eddig hiányzó fejezete a két nemzet évezrede megnyilvánuló rendkívüli kölcsönös rokonszenvének, amely, mint jelen kötetünk is példázza, tartogat még feltárni és a feledéstől megmenteni való történeteket. Másfelől – ha nem is vigasztalást, nem is kárpótlást, nem is hatásos vitaérvet, de – eddig véka alá rejtett, most már jól látható fényt vitt és visz utólag a magyar történelem talán legmélyebb, önpusztító gyalázatának 1944-es hónapjaiba annak elmondásával, hogy a magyar államot képviselő honvédség egyes megszálló alakulatai – egy távoli, valószínűtlenül idegen helyen, vert helyzetben és utasítás, parancs nélkül, sőt ellenében – nem kizárólag meneküléssel vagy haszonszerzéssel, hanem védtelen emberek, egy üldözött, nyelvében idegen kisebbség védelmével, életben maradásának segítésével törődtek, a méltatlan szövetséges utasításait is megkerülve. Kiáltó ellentétben láthatjuk ezt a magatartást, emberséget és eskühűséget a magyar polgári államgépezet és a hazai rendfenntartó szervezetek embertelen, a lakosságnak is sok tekintetben szégyenletes példát és bátorítást adó közreműködésével a magyar állampolgárok és nálunk otthonra talált rokonaik százezreinek kíméletlen kifosztásában, majd halálba küldésében – ugyanazon méltatlan, rablógyilkossá züllött szövetségest hozzá hasonlóvá züllötten, eszeveszetten kiszolgálva.

A tanulmánykötet mindegyik, eddig hiányzóként megismert fejezete rávilágít és ráébreszt valamire a tudásunk bővítése mellett, s azon túlmenően eszünkbe juttat további, a szélesebb körű köztudatból egyelőre hiányzó, hasonló színvonalas feldolgozást érdemlő fejezeteket is. Ezek egyike lehet az úgynevezett „Polonia akció" szinte háborús kalandregénybe illő, kisebb közleményeken kívül önálló

dokumentumfilmben[15] is megörökített története, annak az – ugyancsak katonai és konspirációs körülmények közt megvalósított – segítségnek a 21. századig rejtve maradt sikere, amelyet az újjászületett és határaiért háborúban álló Lengyel Köztársaságnak nyújtott 1920-ban a területének nagyobb részéről már kiszorított, az összeomlásból eszmélő magyar állam.

Jelképi erejű tény, és a nemzeti összetartozás tudatosításával egyre inkább az lehet, hogy a még szerveződő lengyel hadsereg részére vállalt lőszer- és hadfelszerelés-szállításról intézkedő szerződést éppen a trianoni diktátum aláírása előtt közvetlenül, 1920. június 3-án írták alá Budapesten lengyel diplomaták és – az antant tiltását megkerülve, a Simonyi-Semadam-kormány, illetve a magyar küldöttséggel Párizsban tartózkodó Teleki Pál külügyminiszter helyett – a gyártó Weiss Manfréd Művek képviselői. A lengyel–szovjetorosz háború fordulatában sorsdöntő szerephez jutó szállítmány augusztus 13–15. között érkezett meg Varsóba, szintén közvetlenül a Piłsudski irányította lengyel ellentámadás (az ún. visztulai csoda) indítása előtt. A hasonló tervek többségét azonban meghiúsította a függetlenségét védő Lengyelországba irányuló segélyek tiltása és akadályozása a csehszlovák, osztrák és román hatóságok és szervezetek által. A lengyelek egyetlen szövetségese ebben a küzdelemben a kivérzett, kirabolt és megcsonkított magyar állam volt a Szimon Petljura vezette rövid életű Ukrán Népköztársaság (1918–1920) mellett.

A kötetzáró utószó emlékezetes összegező sorait – „a honvédek által a Második Lengyel Köztársaság délkeleti területein folytatott embermentő tevékenység nemcsak a hagyományos lengyel–magyar barátság és szolidaritás egyik legszebb felvonásának tekinthető, hanem a második világháború véres, fájdalmas történetében is igen fényes pontot jelent” (259.) – érdemes minden adódó alkalommal felidézni. Egyúttal elismerésünket is kifejezve a szerzőknek, akiknek köszönhetően többé már nem hiányozhat s méltó helyére kerülhet a magyar történelemnek ez a tragikumában is felemelő fejezete.

[15] Kiss Sándor – Kussinszky Kornél: *Polonia akció 1920.* Magyar dokumentumfilm, 2022. 72 perc.